

जनतासंपर्कमाध्यमे आणि भारतीय संगीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - संगीत कला विहार, संपा. बी. आर. देवधर, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळ, मिरज, एप्रिल १९७६)

चालू शतक हे संपर्कमाध्यमांचे शतक म्हणून ओळखले जाते. संपर्कमाध्यमांची विविधता, त्यांचा प्रसार आणि त्यांचा झपाटा यामुळे चालू शतकाचे हे बारसे सार्थ ठरते यात शंका नाही. भारत आणि भारतीय संगीत यांनाही माध्यमांचा प्रभाव जाणवला आहे. भारतीय संगीतावर माध्यमांचा असणारा कसा झाला आहे याचा थोडासा विचार आपण इथे करणार आहोत.

मॅकलुहानसारख्या माध्यममहर्षींनी माध्यमांचा विचार व मूल्यमापन करत असतांना दूरध्वनि, चक्र, कागद या सारख्यांचाही अंतर्भाव आपल्या विवेचनांत केला आहे. पण माध्यमांच्या संदर्भात त्यांनी दोन संज्ञा विशेषणे वापरलेली दिसतात. संपर्कमाध्यमे आणि आकलनमाध्यमे ही ती होत. आकलन-माध्यमांचा वर्ग मोठा व समावेशक असणार व त्यांत संपर्कमाध्यमांचाही समावेश होणार ही गोष्ट उघड आहे. संगीताच्या संदर्भात माध्यमांचा विचार करताना माध्यमांचा वर्ग जरूरीनुसार लहानमोठा करणे शक्य आहे. हे लक्षात घेऊन संगीतावर प्रत्यक्षतः असणारा माध्यमे म्हणून आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, ध्वनिमुद्रण आणि चित्रपट या माध्यमांचा आपण विचार करणार आहोत.

या माध्यमांच्या संगीतावरील परिणामांचा विचारही अनेक तऱ्हांनी करता येईल. माध्यमांकडे ऐतिहासिक दृष्टिकोणांतून पाहता येईल. संगीत आणि संगीतकार यांचे अर्थिक आणि सामाजिक स्थान व महत्त्व बदलून टाकणारे उद्योग म्हणून यांच्याकडे वळता येईल. आपण त्यांच्याकडे याहून वेगळ्या दृष्टीने पाहणार आहोत. कलास्वाद, कलानिर्मिती आणि तत्सम सौंदर्यशास्त्रीय अंगांवर माध्यमांचा काय परिणाम होतो आणि तो तसा का याचा विचार आपण हाती घेणार आहोत. संगीतनिर्मिती, त्याचा प्रयोग, त्याचे ग्रहण आणि शिक्षण या चार बाजूंना आपल्या विचारात स्थान असेल. शेवटी सर्व वर्गीकरणे सोयीसाठी असतात हे जरी खरे असले तरी संगीताच्या विचारात वरील चार कोटींचे वर्ग कल्पण्यात फायदा असा की या चारी कोटी संगीताशी प्रत्यक्ष निगडित आहेत.

प्रथम उल्लेखलेल्या सर्व माध्यमांची स्वतःची अशी खास वैशिष्ट्ये आहेत आणि त्यातील प्रत्येकाचे संगीतावर घडणारे असे खास परिणामही आहेत. पण तरीही सर्वांना सामान्य असेही काही परिणाम आहेत. अशांचा विचार प्रथमतः हाती घेऊ. सर्व माध्यमात आढळणारे असे सर्वसामान्य सांगीतिक परिणाम का घडतात याचे उत्तर माध्यमाविषयीच्या वेगळ्या विचारात शोधाचे लागेल एवढे ध्यानात घेणे जरूर आहे.

सर्व माध्यमांनी भारतीय संगीतकारांच्या कलाविषयीच्या जाणिवेवर परिणाम केलेला आहे. वाद्यवृंदरचना नसणे आणि स्वरसंहति पद्धतीने (एका वेळेस एक सुर) संगीताविष्कार प्रभावित राहणे यामुळे भारतीय संगीतात कालतत्त्वला एक वेगळे स्थान व महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आपल्या संगीताविष्काराला अनुक्रमी किंवा 'घड्याळी' कालाचे बंधन नसल्यामुळे आपण विस्तारालाही वेळेचे बंधन लावत नाही. माध्यमांच्या आगमनानंतर आणि त्यांच्या प्रभावाने आता आपल्या आविष्काराचे कालिक एकक (युनिट) अधिकाधिक निश्चित होऊ लागले आहे. पूर्वीप्रमाणे आता आपण व्यावहारिक आणि सांगीतिक अशा दोन्ही पातळ्यावर कलातत्त्वाचे नियंत्रण करित नाही. ज्या व्यावहारिक कालावर संगीतकाराचे नियंत्रण नसते त्याकडेच तो आता अधिक लक्ष देऊ लागला आहे.

ध्वनिमुद्रणाची जी रुढ कालिक एकके आहेत, (उदा. ३ १/२ मिनीटे, ७ मिनीटे, इ.) त्यांचे आणि संगीताविष्काराचे काहीही अंगभूत नाते नसते ही गोष्ट प्रत्येक संगीतकाराच्या अनुभवाची आहे. तरीही या कालिक एककांनी संगीताविष्काराच्या एककांवर कुरघोडी केली.

या कुरघोडीचा संगीतनिर्मितीवरही परिणाम झाला आहे. आता सांगीतिक आकृतिबंध आरामशीरपणे उभारले जात आहेत असे दिसत नाही. तत्कालस्फूर्तीला संगीतनिर्मितीत हल्ली कमी वाव असतो. हेतुपुरःसर स्वराघात किंवा लयाघात यांचे अधिक बटबटीत उपयोग करूनसुद्धा आपले प्रयत्न ठसठशीतपणे समोर आले तरी चालतील अशी काहीशी व्यापारी वृत्ती कलाविष्कारांत दिसू लागली आहे. एकंदरीने संगीत रचनेतले विभाग ठळकपणे ध्यानांत यावेत अशी धडपड करण्याकडे संगीकारांचा कल असतो. ध्वनिमुद्रण आणि आकाशवाणी यांतील संगीतविचारांत या धडपडीला अर्थात श्राव्य स्वरूप येते. इथे लयीचे विभाग आणि आकृतिबंध याकडे लक्ष वेधण्याचे प्रयत्न असतात. आघात स्पष्ट करण्याकडे कल असतो. यांची जागा चित्रपट आणि दूरचित्रवाणी यांत हातवाऱ्यांच्या जादा वापराने घेतलेली आढळते. सांगीतिक संकल्प आणि हेतू यांना अपरिहार्य साथ हातवारे आणि इतर अभिनय यांचीच होय असे दिसू लागले आहे. शरीराला जादा हिसके देणे, हालचालीत एकंदरीने तुटकपणा असणे किंवा हात, बोटे इत्यादीची नृत्यानुकूल आणि प्रवाही हालचाल करणे हा सरळ सरळ कॅमेरा जाणिवेचा परिणाम होय.

प्रत्यक्ष कार्यक्रमाच्या तुलनेने पाहता ध्वनिमुद्रित वा प्रक्षेपित (आकाशवाणी इ. वरून) संगीताला एक विशिष्ट प्रकारची अंतिमता असते. या अंतिमतेला दोन पैलू असतात. एक तर आविष्कारासाठी उपलब्ध असलेली वेळ मर्यादित असल्यामुळे आपल्या कलेत जे उत्तम आहे आणि जे उत्तम म्हणून ग्रहणही केले जाते तेच पेश करणे कलावंताला भाग पाडते. असे करण्यास तो विसरला तर तोच भाग त्याच कार्यक्रमात पुन्हा कधीतरी किंवा प्रयत्न करून मांडणे त्याला शक्य नसते. असे त्याने केलेच तर संकल्पित आविष्कारांपैकी दुसरा कोणता तरी भाग वा अंग गाळणे हेही अपरिहार्य ठरते. उलटपक्षी प्रत्यक्ष कार्यक्रमात चुकलेली, विसरलेली गोष्ट कार्यक्रमांतल्या इतर कशाला न गाळता पुन्हा नोट करणे त्याला जमू शकते कारण घड्याळी वेळेचे बंधन त्याच्या डोक्यावर आता नाहीतर कधीच नाही या तऱ्हेचे नसते. माध्यमसंबद्ध विसरलेली गोष्ट पार विसरणे हेच श्रेयस्कर असते. कारण आविष्कारांत दोन वेळचे अंतर्गत बदल त्यांत घडू शकत नाहीत. पुनर्मुद्रणाचे काय असा प्रश्न कदाचित निर्माण होईल. पुनर्मुद्रणामुळे या अंतिमतेला निरुपद्रवी ठरविता येईल. पण पुनर्मुद्रण हे बहुतेक वेळा संपूर्ण आविष्काराचे होत असते हे ध्यानात घेतले की माध्यमसंबद्ध आविष्काराची अंतिमता अपरिहार्य असल्याचे लक्षात येईल.

माध्यमसंबद्ध आविष्काराच्या अंतिमतेला आणखीही एक पैलू आहे. ऐकणाऱ्यांच्या, ग्रहण करणाऱ्यांच्या बाजूनेही अंतिमता जाणवते. सर्व ध्वनिमुद्रण पुन्हा वाजविता येणे आणि ऐकणाऱ्याला ध्वनिमुद्रित संगीतात कोणताही बदल करता न येणे यामुळेही माध्यमसंबद्ध आविष्कार 'अंतिम' म्हणून जाणवतो. प्रत्यक्ष कार्यक्रमांत कलावंत आणि ऐकणारा यांच्यात देवघेव असते. ऐकणाऱ्याचा कलावंतावर प्रभाव पडू शकतो इतकेच नव्हे तर ऐकणाऱ्यामुळे कलावंत नियंत्रित होणेही शक्य असते. कसेही असले तरी आविष्कारात सहभागी होणे, श्रोत्याच्या बाजूने पाहता प्रत्यक्ष कार्यक्रमात नेहमीच संभाव्यतेच्या कोटीतले असते. माध्यमसंबद्ध आविष्कार मात्र एकतर्फी व्यवहार असतो. भारतीय संगीतातील भारतीय बैठक हा प्रकार आणि दाद देण्याची पद्धत इत्यादि भाग लक्षात घेता माध्यमाद्वारा होणारा संगीताविष्कार काहीसा लंगडा पडतो हे लक्षात येईल. कारण श्रोतृवंद भारतीय संगीताच्या संदर्भात पाहता केवळ ग्राहक नसतो. तो प्रत्यक्ष पातळीवर कमी पण कलावंताचा सहकारी असतो.

माध्यमसंबद्ध आविष्काराचे जे विशेष वर निर्देशित केले त्याचा एक संकलित परिणाम असा की प्रत्यक्ष आविष्कारात ज्या दोन अवस्था मोठ्या वेधक व आकर्षक रीतीने एकजीव झालेल्या असतात त्या वेगवेगळ्या होतात. त्यांच्यात एक प्रकारची दरी

निर्माण होते. या दोन अवस्था म्हणजे रचना करणे आणि रचनेची अंमलबजावणी करणे या होत. कोणत्याही माध्यमसंबद्ध आविष्कारांत प्रयोगकर्त्यावर अनेक दडपणे असतात. ठराविक वेळांत, आपले उत्तमोत्तम नग, त्याला न बदलता येणाऱ्या ग्रहणक्रियेसमक्ष श्रोते-प्रेक्षक इ. च्या समोर ठेवावयाचे असतात. तत्कालस्फूर्त रचना करणे किंवा उस्फूर्त कल्पनांना पडताळून पाहणे ही धाडसे तो करू शकत नाही. याचा परिणाम असा की काय गायचे वा वाजवायचे याचा निर्णय तो आधीच आणि अगदी तपशीलांत जाऊन घेण्यास प्रवृत्त होऊ लागतो. सादर करण्याची पध्दत, घटकांना देण्याचे कमी अधिक महत्त्व यासारख्या साऱ्या गोष्टींची कुंडली फार आधी व स्पष्टपणे मांडली जाऊ लागते. आणि हे सारे झाल्यानंतर, हे सारे निर्णय घेतल्यानंतर अर्थात् राहते ती फक्त इमानदार, सफाईदार, कार्यक्षम अंमलबजावणी. तत्कालस्फूर्त संगीतापासून आपण अशा तऱ्हेने पूर्वरचित संगीताकडे वळू लागलो आहोत असे म्हणता येईल. आपण बैठक व कार्यक्रम देऊ लागलो आहोत. (इतरत्र मी, खऱ्या अर्थाने, परफॉर्मन्स कोणता व रिसायटल कोणता याची चर्चा केली आहे) माध्यमसंबद्ध आविष्कारात संगीतकृतीचे संकल्पन आणि त्याचा प्रयोग या पूर्णपणे वेगळ्या अवस्था होत आहेत. प्रत्यक्ष कार्यक्रमात असे नसते. एरवीच्या संदर्भात पाहता आपल्या कलाकृतीची 'घटना' अलिखित आहे आणि ती सहजपणे बदलता येते असा विश्वास कलाकाराला असतो. या दिलाशाचा माध्यमसंबद्ध आविष्कारात संपूर्ण अभाव असतो.

माध्यमसंबद्ध आविष्काराचे आणि एक वैशिष्ट्य असे की संगीताविष्कारात जे एकंदर चेतकसमूह उपलब्ध असतात त्यातले काही निवडून त्यावरच ग्राहकाचे लक्ष केंद्रित करण्यात माध्यमांना यश मिळते. दृश्य, स्पर्श, गतिसंबद्ध, श्राव्य इ. अनेक तऱ्हेचे चेतक, कोणत्याही संगीताविष्कारात, एकाच वेळी कार्य करीत असतात. आणि या सर्वांचे ग्रहण आपण आपल्या पसंतीनुसार, निवडीनुसार करीत असतो. माध्यमे मात्र आपल्यावर कोणते चेतक कार्यकारी व्हावेत याचा निर्णय आधीच घेऊन टाकतात. ध्वनिमुद्रण, आकाशवाणी या सारख्यात दृश्य चेतकांना आपण सर्वस्वी मुक्ततो. मुद्दा असा की काय घ्यावे याचा निर्णय ग्राहक घेऊ शकत नाही. रेडिओ, टी.व्ही. यात टोन-कंट्रोल सारख्या सोयी कराव्याशा वाटणे यातच यासारख्या बाबीतले ग्राहकाचे स्वातंत्र्य माध्यमांनी हिरावून घेतल्याचा कबुलीजबाब आहे.

संगीताविष्काराच्या जात गुणात माध्यमामुळे कसा सर्वांगीण बदल झाला आहे याचे प्रत्यंतर ग्राहकाच्या कार्यक्रमातील गुंतवणुकीत मिळते. प्रत्यक्ष आविष्कार म्हणजे ग्राहकाची मान्य व स्वीकारार्ह मार्गांनी होणारी गुंतवणूक. त्याने पसंती कशी, केव्हा व कितपत दर्शवावी इथपासून ते कसे बसावे, बोलावे इथपर्यंत त्याला संकेतांनी बांधून घेतलेले असते. एखाद्या धार्मिक विधीत भाग घेणाऱ्यासारखी त्यांची मानसिक, शारीरिक तयारी असावी लागते. माध्यमसंबद्ध आविष्काराने ही गुंतवणूक नष्ट केली आहे. धर्मविधीऐवजी संगीताविष्काराचे त्यामुळे कर्मकांड झाले आहे. वेळ समजण्यासाठी नेहमीच्या दैनंदिन कामांना पार्श्वसंगीत पुरविण्यासाठी आता संगीताचा उपयोग होऊ शकतो. सर्व वेळ अवतीभोवती संगीत गर्जत असूनही संगीताचा ग्राहकावर कोणताही संस्कार न होण्याचा चमत्कार माध्यमयुगातच शक्य होत आहे.

यातूनही ग्राहक जर, माध्यमातूनही का होईना, संगीत ग्रहण करू लागला तरी त्याच्या ग्रहणक्रियेला घिसाडघाई करून कलाविष्काराच्या उत्कर्षबिंदूला पोहोचण्याच्या ओढीचे ग्रहण लागले आहे. प्रत्यक्ष आविष्कारात कलावंत उत्कर्षबिंदूकडे हळुहळू क्रमाक्रमाने, पायरीपायरीने पोहोचतो. आणि त्याच्याबरोबर गुंतलेला ग्राहकही तसाच, आविष्काराबरोबर वाढत जातो. माध्यमसंबद्ध आविष्कारात वेळाच्या पूर्वनिश्चित आणि अपरिवर्तनीय मर्यादामुळे कलावंत आपल्या संभाव्य आविष्काराचे गणिती नेमकेपणाने संपादन करू पाहतो. अमक्या वेळेस अमकी जागा, अमकी तिहाई, अमकी तान व शेवटी अशी हरकत असे ठरवून टाकतो. अशा तऱ्हेने थंड कार्यक्षमतेने बांधून काढलेले आविष्कार व परिणामकारक रीतीने समोर बसविलेले उत्कर्षबिंदू यांना सरावलेला श्रोता मग यांना चटावतोही. आविष्काराच्या प्रत्येक कलेचे ग्रहण करण्यास एक दक्ष व शांत मनोवृत्ति लागते ती त्याच्याजवळ राहत नाही. तो बाह्य खुणांच्या शोधात राहू लागतो. वाढती गती व तिचा मोकट उपयोग, ओढून ताणून आणलेले तित्ये, नाटकी सवाल-जबाब यांची

त्याला सहज ओळख पटते व त्यावरच तो संतुष्ट राहू लागतो. कलावंतही मग संगीतसिद्धी ऐवजी त्याच्या परिणामकारकतेवर भर देऊ लागतात. घेणारा देणारा दोघेही कृत्रिम तऱ्हेने लवकर उबविण्याची कलाकृति हे एक फळ आहे अशा दृष्टिकोणातून वागत आहेत असे वाटू लागते.

त्यात आणि पुन्हा ही माध्यमे जनतासंपर्काची असतात. तेव्हा जनतेच्या गरजा, इच्छा, पसंत्या यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कार्यात या ना त्या रूपाने पडणे अपरिहार्य असते. ग्राहकांकडून या ना त्या मार्गाने फीड-बॅक येत असतो. आणि माध्यमांच्या अवतारांवर यामुळे पुष्कळ परिणाम होतो. विशेषतः विकसनशील देशांत याचा एक परिणाम असा होतो. शैक्षणिक पातळी सर्वसमान व्हावी या उद्दिष्टाने माध्यमे हाताळण्याकडे कल असतो. चोखंदळासाठी कार्यक्रम करणे ही गोष्ट क्वचित् वा काही वेळा केवळ अपघाताने घडणारी ठरू शकते ती या पार्श्वभूमीवर. कार्यक्रमांतून ठरीव प्रतिसादांना आवाहन करणे, सांस्कृतिक साच्यांत ठोसपणे वापरत राहणे या गोष्टी नियमाने घडू लागतात. सांगीतिक कार्यक्रमांच्या बाबतीत ही क्रिया अनेक तऱ्हांनी घडू शकते. गायकवादक 'कॅमेरा-योग्य' असण्यावर भर देणे, निवेदन व टीकाटिप्पणीत भव्य परंपरा, प्रतिभावंतांचे असामान्यत्व आणि गुळगुळीत भावनावेगाने भरून जाऊन गाण्याची वर्णने करणे, इत्यादि नमुने म्हणून या संदर्भात तपासण्यासारखे आहेत. सांस्कृतिक लोकशाहीची भ्रामक, राजकीय प्रेरणा प्रभावी ठरणारी कल्पना आणि चोखंदळ सौंदर्यकल्पनांनी प्रेरित झालेला सांस्कृतिक विवेक यांमध्ये, विकसनशील देशांत, नेहमीच संघर्ष असतो. म्हणूनच माध्यमांद्वारा सादर होणारे कार्यक्रम नेहमीच संमिश्र गुणांचे राहतात. माध्यमे अशी वागणार हे मला वाटते, विकसनशील देशांपुरते तरी मान्य करून गप्प बसणे बरे! कारण नाहीतर एकच मार्ग राहतो. तो म्हणजे समाज नेहमी संस्कृतिदृष्ट्या अनेक थरांचा राहणार हे मान्य करणे आणि याचे प्रतिबिंब कार्यक्रमांत पडणे म्हणजे भांडवलवाद असे न मानणे.

ज्या कार्यक्रमांमुळे फीड-बॅक मिळेल त्याकडे कल असणे ही माध्यमाची प्रकृति राहते. याचा परिणाम त्यांच्या तांत्रिक अंगावरही झाल्याखेरीज राहत नाही. श्रवणसंबद्ध माध्यमे मग ढोबळ नादरंगावर व दृक्-संबद्ध माध्यमे दृश्य भागावर भर देऊ लागतात. कोणालाही गोड वाटणाऱ्या आवाजाकडे मग श्रवणसंबद्ध माध्यमे आकृष्ट होऊ लागतात. ध्वनिमुद्रणातील काट्यानुसार ध्वनिमुद्रणाची पातळी ठेवणे, हे महत्त्वाचे ठरते. सांगीतिक गरजांचा विचार न करता सरसकटपणे यंत्रसामुग्री वापरली जाते. ध्वनिमुद्रण करण्याचे लक्ष असते, संगीत मुद्रण करण्याचे नव्हे. दूरदर्शनांत फारसा वेगळा प्रकार होत नाही. गुळगुळीत ठरीव चेहरे, हावभाव, अभिनय, आणि हालचाली यांत फिल्मीपणा याचे निम्में श्रेय सांस्कृतिक जनताशाहीच्या आवाजाच्या प्रभावीपणाकडे आणि त्यालाच फीड-बॅक मानणाऱ्या माध्यमसंबद्धाकडे असते!

तांत्रिक अंगावरील प्रभाव प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रणाच्या पद्धतींतही पडत आला आहे. ध्वनिमुद्रणाचा शोध लागल्यापासून ध्वनिमुद्रित होणारी वाद्ये आणि आवाज यांचे संतुलन कसे व्हावे याविषयीची जाणीव सूक्ष्मपणे बदलत गेली आहे. सर्व घटकध्वनि स्पष्ट व स्वतंत्रपणे ऐकू यावेत यासाठी प्रत्येक वाद्याला इ. वेगळा ध्वनिग्राहक देणे ही पहिली पायरी, मग त्यामुळे गाणारे घटक व वाजणारे घटक यांना वेगवेगळे बसविण्यात येऊ लागले. यामुळे संगीत-प्रयोग ही एकसंध गोष्ट, कृति करणारे एकक (युनिट) विघटित होते. याचेच परिणाम रचनांत दिसतात. ध्वनिमुद्रण चांगले होऊ शकेल अशी वाद्ये, असे आवाज आणि तशाच रचना अधिक आणि जादा चमकदार असणारी वाद्ये रचनात वापरली जातात. असे नादरंग पुरविणाऱ्या वाद्यात इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांचा क्रम वरचा म्हणून त्यांचा उपयोग वाढता राहतो. एक प्रकारची ढोबळ हार्मनी आणि पार्ट रायटिंग (वेगवेगळ्या घटकासाठी संगीतरचनेत विशिष्ट भाग स्वतंत्रपणे रचणे) यांचा वापर होऊ लागला आहेच. आपल्या रागाचा यापुढे टिकाव लागेल असे मला वाटत नाही. राग आणि स्वतंत्र गायन वादनातून त्यांचा विस्तार करण्याची परंपरा या दोन्हीवर माध्यमांचा दबाव जबरदस्तपणे जाणवणार यांत शंका नाही. अधिकाधिक वाद्ये, वाद्यसंगीत आणि हार्मनी यांची आपण आयात करत जाणार आणि माध्यमांमुळे ही क्रिया जास्त वेगाने होणार हे निश्चित. सहजासहजी लक्षात न येणारा माध्यमसंबद्ध फायदा म्हणजे दृश्य आणि श्राव्य अनुभवांचे तुल्यशक्तित्व पारखण्यास

त्यांच्यामुळे सोपे जाऊ लागले आहे. आज इतर कलांबरोबर होणारी संगीताची वाटचाल सुद्धा कुतुहलाचा विषय आहे. आणि ही वाटचाल माध्यमांनी उपलब्ध करून दिलेल्या मुद्रण, रक्षण आणि इच्छेनुसार सहाविष्कार (सिन्क्रोनायझेशन) याबाबतीतच्या सोईशिवाय शक्य झाली असती असे वाटत नाही. दृश्य-श्राव्यांनी हातात हात घालून वावरावे म्हणजे शिक्षण सुलभ होते या म्हणण्याला माध्यमाच्या पाठबळाशिवाय काहीच अर्थ राहिला नसता. संगीतशिक्षणांतही याचा उपयोग व परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. संगीतोपचार व संगीताचा शैक्षणिक उपयोग याही क्षेत्रांमध्ये माध्यमामुळे नवल वर्तणार हे निःसंशय.

माध्यमामुळे आमचे संगीत जरा जनानी झाले आहे. ध्वनिमुद्रण सामग्रीची संवेदनशीलता आणि 'क्लोज-अप' सारख्या तांत्रिक शोधामुळे जोमदार व मर्दानी आविष्कारांना उतरती कळा येऊ पाहत आहे. आवाजात अधिक सूक्ष्म भेद करून संगीतात्मक आशयातले बारकावे आता सादर करण्यात येतात. कमी नादपूर्ण पण अधिक गुंतागुंतीच्या नादाकृतीवर आता गायक-वादक दोघांचाही भर असतो. गायकात मंद्र आलापाचे प्रमाण वाढते आहे व वाद्यवादकात मीडसारख्या अलंकाराचा सढळ उपयोग दिसतो. यामागे माध्यमांची पुण्याई आहे. विशेषतः तंतुवाद्यांना लाभलेली प्रतिष्ठा, त्यांच्या वाढलेल्या शक्यता आणि क्षमता, या साऱ्यांचे श्रेय माध्यमाकडे आहे.

भारतीय संगीताच्या संदर्भात माध्यमांचे हे विवरण केले ते अर्थातच अधिक विस्ताराने करता येईल. परंतु संगीतनिर्मिती, प्रयोग, ग्रहण आणि शिक्षण या चार मुख्य अंगांना डोळ्यासमोर ठेवून केलेला हा विचार मूळापासून चुकीचा ठरण्याचा संभव कमी. या चारी अंगांच्या माध्यमांबरोबरच्या संबंधाचा वेगवेगळा विचार करणे आदर्श वाटले तरी भारतीय संदर्भात योग्य वाटत नाही. कारण विकसनशील देशांत माध्यमांच्या वापराच्या प्रेरणा अधिक संमिश्र असतात आणि शिवाय त्या त्या प्रेरणेला उपलब्ध असलेल्या आविष्कार मार्गांचा विचार मात्र सुटपणे होत नाही, त्यामुळे वरील प्रत्येक अंगाचा निराळा विचार करणे ही गोष्ट फार अवघड होते.

या सरमिसळ दृष्टिकोणाबरोबरच वरील सर्व विवेचनांत एक प्रकारची तटस्थता आहे. हेही अपरिहार्य. कारण माध्यमे वयांत येऊन फार काळ लोटलेला नाही. आणि भारतात तर, अजूनही, त्यांच्यापैकी काहींची पावले स्थिर होत आहेत. या परिस्थितीत माध्यमांच्या बाजूने किंवा विरुद्ध कोणताही सूर कसून लावणे न्याय्य झाले नसते. अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे की भारतातील माध्यमांच्या कामगिरीचे परीक्षणही करता येणार नाही. भारतीय संगीताच्या संदर्भात, भारतीय जनतासंपर्कमाध्यमांच्या कारकीर्दीचा त्रोटक जमाखर्च आता मांडणे जरूर आहे.

ध्वनिमुद्रण :

१) तबकडीवरील आणि ध्वनिफितीवरील ध्वनिमुद्रणांनी संगीत 'संगीत' म्हणून समाजाच्या विविध थरांत ओळखले जाण्याच्या दृष्टीने मोठी कामगिरी बजावली आहे. संगीत म्हणून काही श्राव्य अनुभव ओळखले जाऊ लागणे याचा अर्थ ऐकणाऱ्यांच्या मनात काही निश्चित साचे निर्माण होणे. एरवी श्राव्य संवेदना म्हणूनच स्वीकारले गेलेले अनुभव संगीत म्हणून नोंदले जाणे म्हणजे नवीन अनुभवाची सांगीतिक संगती लावणे सुलभ होणे होय.

२) संगीत पुन्हा हव्या त्या टप्यापासून वाजवून पाहतां येणे यामुळे संगीतांतील आकृतिबंधांचे रसग्रहण आणि आकृतिबंधाचे विश्लेषण करून कलाकृतीची समीक्षा करणे या दोन गोष्टी शक्य झाल्या आहेत. याही पध्दतीचे संगीतग्रहण व समीक्षण आपल्याकडे कसदारपणे होत नाही याला समीक्षकांच्या आळसापेक्षा दुसरे काही कारण दिसत नाही!

३) आमच्या ध्वनिमुद्रणास व ध्वनिमुद्रण व्यवसायाला शैक्षणिक व सांस्कृतिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव नाही. चाली न लावलेले, अस्सल लोकसंगीत; संगीतकारांच्या ऐन उमेदीतील मुलाखती व सोदाहरण चर्चा; सांगीतिक दृष्ट्या महत्वाचे पण व्यापारी दृष्टीने फारसे महत्त्वाचे नसलेले घरंदाज संगीत; यांना ध्वनिमुद्रिका इ. त वाव मिळत नाही. चलनी नाण्याप्रमाणे सर्व ध्वनिमुद्रणामुळे संगीत साठविता

येते व प्रसूतही करता येते. या जाणिवांचा अभाव असणे म्हणजे ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचाही अभाव. आकाशवाणी, विद्यापीठे, अकादमी इ. व्यापारी दृष्टिकोण नसलेल्या संस्थासुद्धा आशास्थाने म्हणून समोर येत नाहीत. अजूनही एका व्यक्तीने चालविलेल्या संस्था आणि व्यक्तीगत पातळीवर शौक म्हणून धडपडणाऱ्या व्यक्ती यांच्याचकडे उत्तम ध्वनिमुद्रण संग्रह आढळतात आणि उपलब्ध असतात ही घटना बोलकी आहे. आणि दुःखःदही.

आकाशवाणी :

१) सर्व माध्यमांत कदाचित अधिक प्रभावशाली असलेल्या आकाशवाणीने सांगीतिक साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यांत आणि सर्वसाधारण लोकांच्या सांगीतिक हुशारीचा गुणांक वर नेण्यात अतिशय महत्वाची कामगिरी बजावली आहे. मुख्यतः आकाशवाणीमुळे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या संगीताचे वळण आज गृहीत धरता येते. आकाशवाणी केंद्राचे पसरलेले जाळे, रेडिओ सेटस्ची वाढती संख्या, त्यांतली सरकारी मत्तेदारी आणि आकाशवाणीने निश्चितपणे निर्माण केलेली एक परंपरा यामुळे भविष्यातही अनेक वर्षे भरदार कामगिरी करणे या माध्यमाच्या शक्यतांत जमा होते.

२) परंतु आकाशवाणीने आपल्या आदर्शाविषयीच्या विचारप्रणालीत आणि कार्यपद्धतीत सहज लक्षात येईल इतका गतिशीलतेचा अभाव दाखविला आहे. अजून बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या आपल्या ध्येयवाक्याच्या संकुचित व शब्दशः अर्थाला चिकटूनच तिचे काम चालू आहे. या संदर्भात फार ताठरपणे धोरणविषयक निर्णय घेतले जात आहेत असे वाटते. जसजसा काळ लोटेल तसतसे समाजातले सांस्कृतिक थर संख्येने व गुणाने अधिक विविध होत जातात, त्यांच्या सांगीतिक गरजाही अधिकाधिक विविध होत जातात. या सर्वांना आकाशवाणीने पुरे पडले पाहिजे याचा विस्तर पडून कसे चालेल? सांस्कृतिकदृष्ट्या समाजात नेहमीच चोखंदळ व सर्वसामान्य अभिरुचीचे लोक राहणार ही गोष्ट दृष्टीआड केली तरी सृष्टीमधे राहणारच. शिक्षण इ. मुळे आजची सर्वसामान्य अभिरुचीची माणसे कदाचित उद्या अभिरुचीसंपन्नांत जमा होतीलही. पण तेव्हा पुन्हा कमी अभिरुचीच्या वर्गातली काही माणसे येणारच! लोकशाही म्हणजे सांस्कृतिक अभिरुचीची पातळी एक सपाट मानणे वा करणे नव्हे! सांगीतिकदृष्ट्या साक्षर असलेल्या समाजातल्या 'केवळ साक्षर' आणि 'साक्षर आणि अभिरुचीसंपन्न' अशा दोन थरांत मोकळी देवाणघेवाण होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे लोकशाही. आपल्या कार्यक्रमाची आखणी आणि कार्यक्रम सादर करणे यांत आकाशवाणीने या सत्याचे आकलन सिद्ध करणे आवश्यक आहे. आपल्या ध्येयवाक्याच्या सरधोपट लोकशाहीवादी अर्थाला जखडून घेऊनही आपल्याला सांस्कृतिकदृष्ट्या गतिशील भूमिका बजावता येईल असा भ्रम बाळगणे आकाशवाणीस निश्चितपणे घातक ठरेल.

३) आपल्या मूलभूत तात्विक भूमिकेचा आंधळा अर्थ लावल्यामुळे भारतातील ध्वनिक्षेपण म्हणजे 'चंक-ब्रॉडकास्टिंग' ठराविक कालावधीचे गाणे ध्वनींनी भरून काढण्याची चळवळ अशा स्वरूपाचे झाले आहे. विशिष्ट कलावंतांची क्षमता सांगीतिक गरजा आणि शक्यता यांचा साकल्याने विचार करून मग वेळ-काळात लक्ष घालण्याऐवजी वेळाचे गाणे, कलावंतांच्या श्रेणी ठरवून संगीत त्यांत बसविले जाते. मग ध्वनिमुद्रण व कार्यक्रम सादर करणे या संदर्भात बाजारभाव आणि ख्याल गायन, हवामान आणि सतारवादन सर्वांना सारखा न्याय मिळतो! आकाशवाणीतील ध्वनिमुद्रणाच्या इ. उपकरणांमार्गे बसलेल्या माणसांना प्रोग्रॅम सेन्स क्वचित् असतो. आणि जास्त वाईट वाटण्याची बाब म्हणजे याची त्यांना खंतही वाटत नाही.

४) भारतातील इतर माध्यमांप्रमाणेच आकाशवाणीनेही जगाच्या इतर भागांत चालू असलेल्या माध्यमसंशोधनाची दक्षतेने दखल घेण्याचे टाळले आहे. आपली धोरणे आणि कार्यक्रम यांची फेरजुळणी व फेरविचार करण्यास आकाशवाणी नाखूष असते असे वाटण्यासारखी परिस्थिती आहे. माध्यमे आपल्या मानसात कशी ठाण मांडून बसतात आणि त्यांचे परिणाम कसे दूरगामी असतात याची जाणीव झाल्याने माध्यमांचे स्वरूप, त्यांची कार्यपद्धती, त्यांचे परिणाम, त्यांचा लवचिकपणा इत्यादी संबंधीचे साहित्य मोठ्या प्रमाणावर लिहिले जात आहे, चर्चिते जात आहे. या साहित्याची दखल घेतल्यामुळे माध्यमांना आपण राबवू शकू. सध्या आपल्याला माध्यमे वापरत असतात.

चित्रपट :

१) संगीताच्या प्रसारापुरते पाहिले तर कदाचित भारतात चित्रपटाने, आकाशवाणीपेक्षाही संगीताचा प्रसार अधिक केला आहे असे म्हणता येईल. सफाईदार ध्वनिमुद्रण, गोड व लवचिक आवाज, भरपूर नादरंग आणि शिवाय चित्रपटांतील घटनेचे मिळालेले कोंदण यामुळे चित्रपट संगीताने भारतीयांच्या कानात चांगलाच मुक्काम ठोकला आहे. मोठ्या नेमकेपणे कमवाव्या लागणाऱ्या स्वराच्या अभिरूचीपेक्षा चित्रपट संगीताने अधिक जन्मजात असलेल्या लयीवर भर दिला आहे. दुसरी हुशारीची बाब म्हणजे श्रोत्यांना लहान डोसांनी संगीत पाजण्याचाही मार्ग चित्रपटांनी चोखाळला आहे. विविधतेच्या बाबतीत तर चित्रपटांनी फारच आघाडी मारली आहे. छुप्या चोरीपासून ते उघड उसनवारी वा अनुकरणापर्यंत सर्व मार्ग आमच्या चित्रपट संगीताने आक्रमिले आहेत. चित्रपट संगीत लोकांपर्यंत पोहोचले आहे हे सत्य आहे. बाकीचे संगीत लोकांपर्यंत पोहोचू पाहत आहे.

२) परंतु सांगीतिक आशयापेक्षा तांत्रिक बाजूकडे चित्रपटांनी अधिक लक्ष दिले आहे. ठरीव संगीत साचे वापरायचे व अधिकाधिक परिणामकारक 'खप' वाढण्याच्या पद्धतीकडेही जास्त लक्ष द्यायचे हा खाक्या त्यांनी बदलला पाहिजे. संगीताकडे अधिक गंभीरपणे बघणाऱ्या रचनाकारांनाही या जगाने आपल्यांत खेचले पाहिजे. अधिक चोखंदळांच्या गरजाही तथ्य देण्यासारख्या असतात हे ओळखले पाहिजे. 'आर्ट फिल्मस्' चे युग का सुरु झाले याचा अन्वयार्थ लावला गेला पाहिजे. खर्च, खप हीच एक भाषा समजणाऱ्या हॉलीवूडचे दिवाळे का वाजले व अभिरूचीची लाट कशी फिरली याकडे दक्षतेने पाहण्यांत त्यांचाही फायदा आहे सर्व दृष्टीनी.

३) चित्रपट व्यवसायानेही माध्यमसंशोधनाकडे लक्ष दिलेले नाही. आपल्या प्रचंड कमाईतला व उलाढालीतला थोडातरी भाग आपण संशोधनासाठी परत ओतला पाहिजे याची जाणीव ठेवली पाहिजे. यामुळे पुढची वाटचाल कशी असावी व तशीच कां असावी याचाही बोध होणे सहज शक्य आहे.

दूरचित्रवाणी :

दूरचित्रवाणी अजून 'बाल' अवस्थेत आहे. त्यामुळे तिच्या भारतीय अवताराविषयी कोणताही न्यायनिवाडा करणे योग्य ठरणार नाही. माध्यम संशोधनाचा अभाव, कार्यक्रमाच्या आंखणीत न सादर करण्याच्या पद्धतीतील आकाशवाणीची छाप या गोष्टी जाणे आवश्यक इतकेच इथे नोंदणे पुरेसे ठरेल.

माध्यमे म्हणजे अनेक बाजूंनी झालेला संगीतावरचा हल्ला आणि संगीताला उपलब्ध असलेले शस्त्रागार. पण विकसनशील अवस्थेत असलेल्या देशाचे फायदे तोटे आपल्याला भोगावे लागत आहेत. आपल्याला इतरांच्या चुका टाळण्याची संधी मिळते पण या संधीचा फायदा घेण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री मात्र मिळतेच असे नाही. पण आपल्या माध्यमांच्या नात्याची अधिक सुबुद्ध व सखोल जाणीव ठेवल्यास पुष्कळसे काम होईल. संगीताचे शोध घेण्याचे आव्हान म्हणून संगीतकारांनी माध्यमांकडे पाहिले पाहिजे. संगीत हा वैशिष्ट्यपूर्ण आणि कारवाईने लक्ष देण्यासारखा असा आविष्कार मार्ग आहे याची जाणीव माध्यमांच्या बाजूस दिसली पाहिजे. हे फारसे अवघड नाही.